

EDITH BRUGMANS

De zaak Reve

GEVALLEN VAN CENSUUR

Censuur en het filosofisch debat erover komen voor in alle culturen. Ook rond de literatuur die in deze bundel centraal staat hebben zich censuurkwesties voorgedaan, van uiteenlopende aard. Bijvoorbeeld, in 1918 weigeren de Woolfs *Ulysses* van James Joyce uit te geven in hun Hogarth Press omdat Virginia Woolf het werk niet goedkeurt, het is een 'illiterate underbred book', schrijft ze in haar dagboek; in 1945 wordt Ezra Pound wegens zijn toespraken voor Radio Roma beschuldigd van hoogverraad, gearresteerd en veroordeeld tot internering in een psychiatrisch ziekenhuis te Washington, alwaar hij in 1952 wordt bezocht door T.S. Eliot, voor wie hij in 1922 'il miglior fabbro' was; in 1948 worden de filosofische en literaire werken van Sartre door het Vaticaan op de *Index librorum prohibitorum* geplaatst. Voor de Nederlandse letteren van de twintigste eeuw geldt de zaak Reve uit 1966-1968 als een mijlpaal inzake de overheidsensuur wegens godslastering.

Deze bijdrage geeft weer waarom de zaak Reve maatgevend geworden is voor de rechtspraak over godslastering en bevat een kort commentaar op Reves interpretatie van de betrokken teksten.

HET EZEL-PROCES

Sommige lezers zullen zich de feiten en de rechtsgang van het zogenoemde Ezel-proces direct herinneren, anderen kunnen putten uit publicaties erover. De zaak Reve is onmiddellijk na het gebeuren in 1968 vastgelegd in de boek-

documentaire van Jan Fekkes en het belang van deze rechtszaak is onlangs nog onderstreept in de studie van Henny Sackers e.a. over de strafbaarstelling van godslasterlijke, beledigende en discriminerende uitingen.¹

Begin 1966 wordt Gerard (Kornelis van het) Reve beschuldigd van godslastering wegens twee passages in gepubliceerd werk, passages waarin hij schrijft dat God in de gedaante van een Ezel zal terugkeren en dat hij seksueel verkeer met hem zal hebben. Over deze teksten stelt het SGP-lid ir. C.N. van Dis Kamervragen aan de minister van Justitie en de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Naar aanleiding van deze vragen en op uitdrukkelijk verzoek van Reve wordt strafvervolgning ingesteld. Reve wordt overtreding van art. 147 Sr, het verbod op godslastering, ten laste gelegd.

De rechtszaak wordt uitgevochten tot voor de Hoge Raad. Deze bevestigt in zijn arrest van 2 april 1968 het arrest van het Gerechtshof van Amsterdam waardoor Reve is vrijgesproken.

Het Gerechtshof en de Hoge Raad kwamen tot vrijspraak overwegende dat niet bewezen was dat de verdachte de bedoeling had het als reëel gestelde hoogste Opperwezen neer te halen. Doorslaggevend voor dit oordeel is de interpretatie van de term 'smalen' uit de wetsbepaling die stelt: '...wordt gestraft: hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende godslasteringen op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat' (art. 147 Sr). Volgens het Hof en de Hoge Raad verwijst de term 'smalen' naar de intentie, meer bepaald naar de onvoorwaardelijke opzet. Bovendien oordelen Hof en Hoge Raad dat het element van smalen voorop staat in vergelijking tot de elementen van het krenken van godsdienstige gevoelens en van het beschimpen van God. Met andere woorden: de onvoorwaardelijke opzet telt het zwaarst, de bewezenverklaring van dit opzet is de nood-

zakelijke voorwaarde voor de bewezenverklaring van de overtreding van het verbod op godslastering.

De Officier van Justitie verdedigde in het Ezel-proces voor het Gerechtshof juist het tegendeel. De term 'smalen' moet opgevat worden als een predicaat van de godslastering waardoor pas een precieze omschrijving wordt gegeven van het eigenlijk strafbare element, namelijk het krenken van godsdienstige gevoelens door een in het openbaar gedane uitlating. Het openbaar ministerie verdedigt een 'geobjectiveerde' betekenis van het woord 'smalen' en acht dus niet de opzet van de auteur van de uitlating van doorslaggevend belang, maar het door de uitlating geïmpliceerde effect op de godsdienstige gevoelens.

Maar het Hof en de Hoge Raad kiezen voor de subjectieve interpretatie: of een uitlating al dan niet godslasterend is, hangt uiteindelijk af van de intentie van de auteur van de uiting.

Sackers e.a. leggen uit dat deze subjectieve interpretatie van de term 'smalen', en daarmee van de godslastering, tot gevolg heeft dat het verbod op godslastering een dode letter is. Immers, 'de sterk subjectieve bedoeling van de lasteraar zal moeten worden bewezen. Uit de rechtspraak blijkt dat dit bewijs voor het openbaar ministerie het karakter van een *probatio diabolica* heeft gekregen'.² Vervolgingen op basis van art 147 Sr zijn 'daarom tot mislukking gedoemd'.³

De subjectieve interpretatie van het verbod op godslastering die de Hoge Raad voorstaat in het Ezel-arrest, lijkt wonderwel aan te sluiten op de subjectieve interpretatie van religiositeit die Reve ten tonele voert. In zijn majestueuze pleidooi voor het Hof legt Reve uit dat het in de gewraakte passages opgevoerde godsbeeld gebaseerd is op zijn begrip van de immanente God. God definieert hij voorlopig als 'het diepst verborgene, meest weerloze, allerwezenlijkste en onvergankelijkste in onszelf'.⁴

Maar juist het subjectieve karakter van Reves religiosi-

teit maakt haar ook problematisch, zo tekent Paul van Tongeren aan. Van Tongeren betoogt dat het geloven verschrompelt tot een soort applaus voor het eigen willen, als alleen de subjectieve geloofspassie telt en elke aanspraak op kennis van de waarheid wordt losgelaten. Bovendien, voor de ander lijkt zo'n subjectieve religiositeit slechts geloofwaardig als dat eigen willen oprecht is. Dan rijst dus de vraag naar de ernst van dat willen. In casu: is Reve oprecht als hij zo hartstochtelijk spreekt over God of speelt hij?⁵

Deze vraag suggereert dat nader onderzoek naar Reves intenties nodig is. Maar stuit zo'n onderzoek niet op dezelfde moeilijkheid als het strafrechtelijk onderzoek naar overtreding van het verbod op godslastering, omdat het bewijs dat de auteur oprecht is dan wel veinst net zo duivels moeilijk te leveren is als het bewijs dat de auteur werkelijk bedoelde zich smalend uit te laten bij zijn godslastering?

Op het eerste gezicht lijkt het niet zo moeilijk Reves intenties te achterhalen, omdat hij in zijn pleidooi uitvoerig uitleg geeft van zijn godsvoorstellingen die ontstaan zijn uit zijn godsbegrip. Bij nader inzien echter biedt die uitleg aan degene die wil weten of Reve oprecht is in zijn spreken over God geen antwoord, maar een herhaling van de moeilijkheid. De uitleg wordt door Reve namelijk opgedist met de aanspraak op aannemelijkheid voor de rechter, en niet op waarheid: 'mijn oogmerk daarbij [namelijk: bij Reves uitleg van zijn godsvoorstellingen die ontstaan uit zijn godsbegrip] was geen ander, dan het voor U aannemelijk te maken, dat beide teksten geen intellectualistische grappenmakerij zijn, maar vertolkingen van zeer duurzame, met de diepste lagen van mijn ziel verbonden inhoud.'⁶ Maar wat bedoeld is aannemelijk te zijn voor een ander, is daarom nog niet bedoeld als aangenomen door het zelf – mensen kunnen veinzen, en veinzen dat ze veinzen. Wat Reve echt voorheeft met zijn teksten, is hier dus nog niet gezegd.

Toch biedt Reve met deze aanspraak op aannemelijkheid een uitweg uit de impasse waarin de auteursintentionalistische benadering verzandt. Hij opent hier, en ook op andere plaatsen in zijn pleidooi, een meer objectief perspectief waardoor de problemen van het auteursintentionalisme hun gewicht verliezen.

RELATIEVE OBJECTIVITEIT:
HET PUBLIEK ALS INTERPRETATOR

In zijn pleidooi stelt Reve dat zijn voorstellingen 'uitbeeldingen' van zijn godsbeeld zijn, 'symbolen', 'een sprookjesachtige voorstelling vol van de irrationele bizarriteit die een sprookje eigen is', en hij benadrukt dat 'een religieuze tekst bestand is tegen elke interpretatie behalve die van de letterlijkheid'.⁷ Dit laatste licht hij toe met een vergelijking tussen het lezen van zijn teksten en het kijken naar een theatervoorstelling: degene die zijn teksten letterlijk verstaat, heeft daartoe het volste recht maar handelt als de bezoeker 'die buiten de schouwburg de boef uit het stuk opwacht om hem een pak slaag te geven'.⁸

Met deze vergelijking legt Reve de bal bij de reactie van het publiek. Hoe kan deze manoeuvre helpen bij de moeilijkheid die op het spel staat, dus bij de vraag of Reve wel of niet oprecht is als hij over God spreekt?

De stelling dat niet de intentie van de auteur maar de functie van het kunstwerk of object en de reactie van het publiek het onderscheid bepalen tussen fictie en werkelijkheid, tussen figuurlijke betekenis en letterlijke betekenis, is uitvoerig verdedigd door Kendall Walton. Hij betoogt dat objecten kunnen functioneren als een rekwisiet en dan een schijnvertoning of een toneelwereld instellen. Rekwisieten schrijven verbeeldingen voor en brengen een spel van doen-alsof op gang. Objecten kunnen ook op allerlei andere manieren functioneren, bijvoorbeeld als referenten van beweringen en als gebruiksvoorwerpen. Hoe objecten

functioneren, wordt uiteindelijk bepaald door en binnen een sociale context, omdat functies culturele constructen zijn.⁹ Ik licht Waltons positie toe met een eenvoudig voorbeeld: een muntstuk kan functioneren als een betaalmiddel, als een damsteen in een damspel, of als een gift van de tandenfee: het hangt er maar van af hoe we de munt uitlegen en ermee omgaan.

De menselijke reacties op objecten brengen, volgens Walton, de betekenissen in het spel en daarmee ook de verschillen in referentie. De standaard voor types van verstaan (letterlijk, figuurlijk) en voor de kwaliteiten van verstaan binnen een type (een goed verstaander, een slecht verstaander) ligt, volgens deze positie, in de reacties van de verstaanders.

Deze wending naar de reacties van het publiek levert geen absoluut criterium op voor het onderscheid tussen fictie en werkelijkheid, en geen definitieve standaard voor de correcte interpretatie van een tekst of een object. Maar ze levert wel iets anders op: de impasse waarin de auteursintentionalistische benadering vastloopt, maakt plaats voor de relatieve zekerheden van een sociale gemeenschap. Wat betekent dit voor de zaak Reve?

GEEN FINAAL OORDEEL

De huidige minister van Justitie heeft, mede op basis van de bevindingen van de studie van Sackers e.a., voorgesteld art. 147 Sr te schrappen en de discriminatieverboden uit te breiden met discriminatie van godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuigingen.¹⁰ Dit voorstel getuigt van de hierboven beschreven objectieve wending.

Volgens de voorgestelde wetswijziging is niet langer het onhanteerbare vereiste van de auteursintentie om te smalen doorslaggevend voor een vervolging, maar de relatief objectief bepaalde kwetsing waartoe uitingen leiden. Natuurlijk geldt ook hier dat sommigen eerder dan ande-

ren zich gediscrimineerd voelen door een uiting, maar de verantwoordelijkheid voor de waardering ligt wel bij alle leden van de gemeenschap voor wie discriminatie telt – en niet bij de intentie van een individu. Deze meer objectieve benaderingswijze past bij de pluralistische, democratische rechtsstaat.

Plato zou geen genoegen nemen met deze oplossing en eisen dat publiek, object, kunstwerk en auteur zich meten aan het absoluut objectieve en reële Goede. Maar ook Plato's dialogen zijn vatbaar voor veel verschillende interpretaties.

Ten aanzien van de vraag of Reve het serieus meent dan wel speelt als hij over God spreekt, suggereert Waltons visie het volgende. Het antwoord op deze vraag is niet te vinden door Reves intenties te onderzoeken, maar door al dan niet mee te doen in de wereld van godsvoorstellingen die wordt opgetrokken door rekwisieten zoals 'de Ezel'.¹¹

De zaak Reve is nu dus vanuit twee andere perspectieven dan die van het auteursintentionalisme te bekijken.

Enerzijds vanuit dat van de gemeenschap: uit de reacties van het publiek blijkt wel hoe ver de teksten dragen. En Reve laat uitdrukkelijk alle lezers hun oordeel en biedt bovendien zijn eigen oordeel aan ter nadere beoordeling van de rechters en het bredere publiek, óók als hij zich negatief uitlaat over slechte en boze verstanders.

Anderzijds vanuit het perspectief van het christelijk geloof. Hier staat de objectieve waarheid dat God bestaat voorop. Wat deze waarheid allemaal behelst, is niet uitputtend te zeggen, maar tenminste houdt zij in dat elke mens, elk levend wezen en elk ding al betrokken is op God dankzij God zelf. Vanwege de absolute prioriteit van deze gave Gods, is het niet aan de mens finaal te oordelen. Donald Loose legt dit glashelder uit in zijn beschouwingen over Dostojevski's Ivan, elders in deze bundel.

Hieruit volgt dat voor de christengelovige censuur uit-

eindelijk per se onterecht is. Dit neemt niet weg dat de christengelovige ook een kind van zijn cultuur is en dus meedoet in de constructies van betekenissen en interpretaties en de onderscheidingen daarbij.

Een en ander maakt dat de christengelovige zo goed mogelijk moet doen wat hij te doen heeft en tegelijkertijd zijn eigen inspanningen en oordelen niet als absoluut maatgevend moet opvatten. Relatief zekere oordelen zijn te vinden in de sociale gemeenschap, waartoe hij het zijne bijdraagt; het finale oordeel ligt besloten in Gods werkelijkheid.

Is Reve zo'n christengelovige? Sommige spelingen van zijn teksten wijzen in die richting, zoals deze fragmenten die ik, lezend in *Nader tot U*, bijeensprokkelde:

Het enige immers, wat mij nog te doen rest, is zonder ophouden te werken en voort te schrijven. Ik zal maar beginnen, al weet ik wel zeker, dat het weer één en hetzelfde lied gaat worden. ...Opnieuw dus: Uit de diepten. En alweer... Een zang ook... en weer...Wederom... En, meer dan ooit, een lied van overgave, want nimmer was mijn heimwee naar U zo fel, en zo mateloos. ...Het is dus toch wel goed zoals het is. Prijs God.¹²

NOTEN

- 1 J. Fekkes, *De God van je tante ofwel het Ezel-proces van Gerard Kornelis van het Reve*, Amsterdam 2006, De Bezige Bij; H. Sackers e.a., *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen. Een inventariserende studie*, Ministerie van Justitie 2006, W O D C .
- 2 Sackers, *Godslastering*, p. 59.
- 3 Idem, p. 163.
- 4 Fekkes, *Het Ezel-proces*, p. 132.
- 5 P. van Tongeren, 'Ernst en spot', in: Vincent Hunink e.a., red., *Eigenlijk geloof ik niets. Essays over het werk van Gerard*

- Reve (Nijmegen 1990, Cadans), p. 87-106. Zie over deze bundel Joost Zwagerman, 'Nader tot Elkaar', in: *Het volle leven. Herinneringen aan Gerard Reve* (Amsterdam 2006, De Bezige Bij), p. 290-299.
- 6 Fekkes, *Het Ezel-proces*, p. 137.
- 7 Fekkes, *Het Ezel-proces*, p. 134, 136, 144.
- 8 Fekkes, *Het Ezel-proces*, p. 145.
- 9 K. Walton, 'Fiction and Nonfiction', in: Eileen John and Dominic McIver Lopes, *Philosophy of Literature. Contemporary and Classic Readings* (Oxford 2006 (2004) Blackwell Publishing), p. 136-143. Zie ook de andere bijdragen van Walton in hetzelfde boek, p. 177-184 en p. 239-247.
- 10 Het wetsvoorstel is nog in behandeling.
- 11 Van Tongeren wijst erop dat als wij ons menen te herkennen in Reves hartstochtelijke wijze van spreken over God, het feest van de herkenning danig verstoord raakt als zou blijken dat Reve 'alles slechts gespeeld had', zie Van Tongeren, 'Ernst en spot', p. 104-105. Hiermee is niet gezegd dat zekerheid over de intenties van Reve een voorwaarde is om ons in te laten met zijn godsvoorstellungen. De zaken liggen eerder omgekeerd. Onze bereidheid mee te doen op het toneel dat door Reves teksten wordt opgetrokken, impliceert dat wij hem in beginsel serieus nemen. Dat wij bij nader inzien misschien toch van een koude kermis thuiskomen, is pas mogelijk nadat en juist omdat wij al begonnen zijn met Reves betekenissen mee te spelen.
- 12 Fragmenten uit G. Reve, *Nader Tot U* (Amsterdam 2001 (1966), De Bezige Bij), p. 108, 109, 169. Zie in dit verband ook de bijdrage van Pieter Anton van Gennip in deze bundel.